

हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम लढ्यातील रॉबीनहूड: दत्तोबा भोसले मातोळकर

* प्रास्ताविक

ज्यांना स्वतःचा इतिहास माहित नसतो, त्यांच्याकडून भविष्याच्या अपेक्षा ठेवणं व्यर्थ असतं. भविष्याची बीजे भूतकाळात प्रेरणेच्या रूपात दडलेली असतात. ज्यांची प्रेरणाच वांझ असते. त्या भेकडांचा इतिहासद्रोही विस्मृतीपणा समाजाला, पर्यायाने देशाला कमकुवत करून टाकतो. म्हणून चिंगारी जिवंत ठेवली तर मशाल पेटवायच्या वेळेला आपसूकच अवसान येतं अन् हर हर महादेवची आरोळी आमच्या नसानसात दवडू लागते. तलवारीचा खणखणाट, घोड्याच्या टापांचा अन् ढोल-ताशांच्या थापांचा, युद्धाचा, चित्कारांचा, विद्रोहाचा, बलिदानाचा, स्वातंत्र्याचा, त्यागाचा भयाण इतिहास लातूर-उस्मानाबादच्या तेरणेच्या खोऱ्यात तडोळा, काजळा, सारोळा, उपळा, वाघोली, कणगरा, आशिव, मातोळा, सास्तूर, ढोकी, आळणी, बेलकुंड या भागातल्या शेकडो गावातला १७२४ ते १९४८ हा इतिहास वारणेच्या खोऱ्यासारखा लिहिला गेला नाही. शेकडो गावे निझामापासून मुक्त करून, मुक्तापूर स्वराज्य निर्माण करून, चिंचोली या गावाला राजधानी घोषित केल्याचे किती जणांना माहिती आहे? ज्यांना मराठवाड्याचे प्रतिनाना पाटील म्हणतात, त्या दत्तोबा भोसले यांचा इतिहास हा तेरणेच्या खोऱ्यातल्या अप्रकाशित काळोखात जिज्ञासूंची अन् कृतज्ञवंतांची वाट पाहत उभा आहे. आरक्त अन् शौर्याचे प्रतिक बनून. निझाम मिर उस्मान अलीखॉ अन् निझामाच्या रझाकार संघटनेच्या दडपशाहीचा तो काळ होता. सव्वा दोनशे वर्षांच्या गुलामगिरीला सांस्कृतिक, आर्थिक, भाषिक पैलू होते. तिसरीपासून उर्दू, सरकारी कामकाज, न्यायालयीन कामकाज उर्दूतूनच चालत असे. नोकऱ्यात भयानक तफावत होती. मराठवाड्यातले तेव्हाचे पाच जिल्हे म्हणजे आताचा बराचसा भाग हैद्राबाद संस्थानात व्यापलेला होता. कन्नड, तेलगू, मराठी भाषिक अशा सोळा जिल्ह्यांचा हा बलाढ्य भाग निझामाच्या अधिपत्याखाली होता. इथली जनता इंग्रजांच्या राजकीय गुलामगिरीपेक्षा भयानक अशा सर्वकष गुलामगिरीत खितपत पडली होती. बहादूर यार जंग अन् लातूरचा कासिम रझवी यांच्या अनुक्रमे मजलिस ई इत्तेहादूल मुसलमिन आणि रझाकार या संघटनांनी धुमाकूळ घातला होता. जाळपोळ, लूट, बलात्कार, खून अशा घटनांना वैतागून बऱ्याच जणांनी इंग्रजी मुलखात स्थलांतर केले. पिसाळलेल्या अन्यायी रझाकारांच्या कथा इथे आजही गावोगाव सांगितल्या जातात. हा धार्मिक लढा नसून स्वातंत्र्य लढा आहे. असे ठासून सांगणाऱ्या स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या भूमिकेला सलामच केला पाहिजे. कारण या लढ्यात सर्व जातीधर्माचे लोक होते. हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना, भारतीय स्वातंत्र्य, आर्यसमाजी सत्याग्रही, पोलिस अॅक्शन अन् १७ सप्टेंबरचा अंतिम लढा या प्रकाशित व जमेच्या बाजू असल्या तरी एक समांतर अशी सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळ इतिहासाच्या पानातून दुर्लक्षित राहिली. पण अजूनही इकडच्या जनतेच्या मना-मनात जिवंत आहे. अशाच एका लढ्याचा नायक म्हणजे क्रांतीवीर दत्तोबा भोसले.

* बालपण व प्राथमिक शिक्षण

क्रांतीवीर दत्तोबा भोसले यांचा जन्म मराठवाड्यातील लातूर जिल्ह्यातील औसा तालुक्यातील मातोळा या गावी एका सर्वसामान्य शेतकऱ्याच्या कुटुंबात १९ नोव्हेंबर १९१८ रोजी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव ईश्वरराव लिंबाजी भोसले होते. ईश्वररावांना लक्ष्मीबाई व काशीबाई या दोन पत्न्या होत्या. लक्ष्मीबाईपासून ईश्वररावांना गयाबाई, भागीरथीबाई, दत्तोबा, ग्यानराज, सुजानबाई व तुकाराम ही सहा अपत्ये झाली तर काशीबाईपासून मारुती हा मुलगा झाला. ईश्वरराव भोसले हे गावातील एक मोठी आसामी होती. गावात त्यांना मान, सन्मान होता. त्यांचं व्यक्तिमत्त्व उंच व धिप्पाड होतं. त्यामुळे आजूबाजूच्या परिसरातही त्यांचा आदरयुक्त दरारा होता. भोसले कुटुंबाचा उदरनिर्वाह शेतीवर चालत असे. जुन्या काळात घराणेशाही किंवा ज्यांच्याकडे खूप मोठी 'आसामी' असायची. त्यांच्याकडे 'चौसोपी वाडा' किंवा 'गढी' असायची. त्या वाड्यात किंवा गढीत माणसांचा एक प्रकारे जिह्याळा, संवाद किंवा एकोपा जपला जायचा. एक प्रकारचं ते सजिवपणहोतं. मातोळा येथेही ईश्वरराव भोसले यांचा मोठा वाडा होता. तो त्यांच्याच नावाने ओळखला जाई व त्याला 'ईश्वरवाडा' असे म्हटले जाई. ईश्वरवाड्याच्या बाहेरील बाजूस जवळ-जवळ पाच फुटाची मोठी रुंद भिंत होती. वाड्याचे बांधकाम मजबूत, उंच असे होते. वाड्याच्या समोरील बाजूस एक चिरेबंदी मोठा लाकडी दरवाजा होता. ईश्वररावांची सर्व भावंडे मिळून-मिसळून वाड्यात राहायची. या वाड्यातच दत्तोबांचे बालपण गेले. १८९४ साली मातोळा येथे केंद्रीय प्राथमिक शाळा सुरु झालेली होती. त्या शाळेत दत्तोबांनी उर्दूतून प्राथमिक शिक्षण घेतले. दत्तोबांच्या मनात शिक्षण, व्यायाम व कुस्तीची आवड बालपणीच निर्माण झाली होती. त्यामुळे त्यांनी पुढील शिक्षणासाठी उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लोहारा तालुक्यातील 'हिप्परगा' या गावी जाण्याचे ठरविले.

*हिप्परगेच्या राष्ट्रीय शाळेत व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण

हिप्परगे या गावात श्री. अनंतराव कुलकर्णी व व्यंकटराव कुलकर्णी ह्या बंधूद्वयांनी १९२१ साली 'राष्ट्रीय शाळा हिप्परगे' या खासगी संस्थेची स्थापना केलेली होती. या संस्थेत दत्तोबांच्या शिक्षणाला १९२८-३० ला सुरुवात झाली. मातोळा ते हिप्परगे हे अंतर साधारणतः १५ कि.मी पेक्षा अधिक होते. तेवढे अंतर दत्तोबा पायी चालत जात होते. हिप्परगेच्या या संस्थेत स्वामी रामानंद तीर्थ हे त्यावेळी मुख्याध्यापक होते. या राष्ट्रीय शाळेत राष्ट्रभक्तीचे शिक्षण दिले जात असे. श्री. चंद्रशेखर वाजपेयी, श्री. विश्वंभरराव हराळकर, श्री. देवीसिंह चौहान, श्री. नारायणराव लोहारेकर, श्रीधरराव उर्फ बाबासाहेब घुटे आदी विद्यार्थीही त्याच शाळेत शिकत होते. दत्तोबांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाने शिक्षकांचे व स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे लक्ष वेधून घेतले. "हा दत्तोबा भविष्यात पराक्रमी, शूर निघेल." असे उद्गार स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी त्यावेळी काढले होते आणि भविष्यात ते खरेही ठरले. हिप्परगा येथे 'शारीरिक शिक्षण' या विषयासाठी श्री. अमृत बाबाराव भोसले उर्फ दादाराव गुरुजींची निवड केलेली होती. हे गुरुजी दत्तोबांचे गुरुच होते. दत्तोबांनी सतत तीन वर्षे 'अखिल भारतीय हिंद विजय जिमखाना बडोदा येथील कुस्तीच्या फडातून

विजय ढाल मिळवून शाळेचे नाव झळकविले होते. अशा या शाळेला मराठीतील पहिले ज्ञानपीठ विजेते साहित्यिक वि. स. खांडेकर यांनी पहिल्या वार्षिक स्नेहसंमेलनाच्या वेळी एकदा भेटही दिली होती. पुढे १९३५ साली दत्तोबांनी हिप्परग्याची शाळा सोडली.

* हायस्कूल शिक्षण

७ जून १९३५ ला दत्तोबांनी सोलापूर येथील हरिभाई देवकरण हायस्कूलला प्रवेश घेतला. तेथे ते मराठा वसतीगृहात राहत. तेथेही त्यांनी क्रीडा क्षेत्रात आपले नाव कमविले. 'जीवन योगायोगापेक्षा कर्तृत्वावर अवलंबून असते.' हे दत्तोबा सतत सिद्ध करत होते. परिस्थिती चोहोबाजूने प्रतिकूल होती. क्रीडा क्षेत्रात शहरी भागातील विद्यार्थ्यांचे वर्चस्व होते. तरी देखील दत्तोबांनी त्यांच्याशी यशस्वीपणे स्पर्धा केली. शालेय क्रीडा क्षेत्रातही हायस्कूलमध्ये ते गाजले. कुस्ती, मल्लखांब, करेला, आट्यापाट्या, खो-खो, धावणे अशा खेळात त्यांनी चांगले नाव कमविले. हैद्राबाद संस्थान व सोलापूर येथे क्रीडाक्षेत्रात पारितोषिके व नावलौकिक मिळविला. संस्कृत व इंग्रजी भाषेवरही त्यांनी प्रभुत्व मिळविले. या शाळेत दीड ते पावणेदोन वर्षे त्यांनी शिक्षण घेतले. त्यानंतर ३१ जानेवारी १९३७ ला सोलापूरचे हरिभाई देवकरण हायस्कूल त्यांनी सोडले. त्यावेळी ते सातवी नापास होते व त्यांचे वय १९ वर्षे झालेले होते. परंतु पुढील शिक्षणाची ओढ त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. म्हणून त्यांनी बडोदा गाठले.

* महाविद्यालयीन शिक्षण व कुस्तीमध्ये प्राविण्य

१९३७ साली दत्तोबा पुढील शिक्षणासाठी बडोदा येथे गेले. त्या काळात शिक्षणासाठी बडोदयासारख्या दूरच्या ठिकाणी जाणे ही आश्चर्य वाटावी अशीच घटना होती. दत्तोबांनी आपली बुद्धीमत्ता व खेळातील नैपुण्य बडोदयातील शाळा व महाविद्यालयामध्ये दाखविले. बडोदयातील वातावरणाचा दत्तोबांच्या मनावर प्रभाव पडला होता. बडोद्यामध्ये 'प्रोफेसर माणिकराव' यांची दत्तोबांनी भेट घेतली. प्रो. राजरत्न माणिकराव यांनी दत्तोबांचे कसदार बांधेसुद शरीर व मल्लखांब, कुस्त्या, लाठी वगैरे इतर शारीरिक शिक्षणाच्या प्रकारातील प्राविण्य पाहिले. त्यांनी दत्तोबांना पहिला प्रश्न विचारला, "तु हिप्परग्याच्या शाळेचा विद्यार्थी का?" त्यावर दत्तोबा म्हणाले, "होय, मी हिप्परग्याच्या शाळेचाच विद्यार्थी आहे." हिप्परगा येथे त्या काळात चांगले शारीरिक शिक्षण दिले जात होते. याची कल्पना प्रो. राजरत्न माणिकराव यांना होती. त्यानंतर त्यांनी दत्तोबांविषयी सर्व माहिती घेतली. आणि पुढे आपल्या माणिकराव आखाड्यात दत्तोबांना ठेवून घेतले. तेथेच दत्तोबांची राहण्याची - जेवणाची वगैरे सोय झाली. आखाड्यात दत्तोबा त्या काळात चांगल्या कसलेल्या व नामवंत पहिलवानांबरोबर कुस्त्या खेळत. म्हणून माणिकराव दत्तोबांना शाबासकी देत व त्यांची पाठ थोपटत व माणिकरावांच्या आखाड्यात असतांना दत्तोबांनी 'गामा रेसलर' या प्रसिद्ध मल्लाशी त्या काळात कुस्ती खेळली होती. कारण त्याच काळामध्ये गामाचे वास्तव्य बडोदयाला होते. त्याची सासुरवाडीही बडोदयाचीच होती. माणिकरावांच्या आखाड्यात सरावासाठी तो नेहमी येत असे. त्याच काळात

दत्तोबाही आखाड्यात कुस्तीचे धडे घेत होते. मात्र दोघांपैकी कोण विजयी झालं? हे गुलदस्त्यातच राहिलं. पहिलवान लोक मानेच्या स्यायूंना बळकटी यावी म्हणून दगडाची गोल रिंग वापरत. तिला 'Stone Wheel' किंवा 'गारनाल' म्हणत. त्या काळातील पहिलवान ती वापरत असत. दत्तोबा, गामा ही पहिलवान मंडळी ती रिंग आवर्जून वापरत. ती रिंग आजही माणिकराव आखाड्याच्या संग्रहात आहे.

***गर्व्हनर जनरल लॉर्ड लिनलिथगो यांच्या हस्ते 'गोल्ड मेडल' व बडोदयात भव्य सत्कार**

इंटरमिजीएट वर्गात दत्तोबा शिकत असतांना प्रतिवर्षाप्रमाणे 'इंटरमिजीएट' इंटर कॉलेजेस स्पोर्ट होत असत. दत्तोबांनी त्यात आखाड्यातील सरावाच्या जोरावर भाग घेतला. विशिष्ट मोठ्या गटात कुस्तीत पहिला नंबर पटकाविला. त्यात दत्तोबांना तत्कालीन भारताचे गर्व्हनर जनरल लॉर्ड लिनलिथगो यांच्या हस्ते जानेवारी १९४० ला 'गोल्ड मेडल' व प्रशस्तीपत्रक मिळाले. व बडोदयात त्यांचा भव्य सत्कारही आयोजित करण्यात आला होता. तसेच काही दिवसांनी दिल्लीच्या अखिल भारतीय कुस्त्यांच्या स्पर्धामध्ये त्यांनी भाग घेतला. व मिडलवेटच्या कुस्त्यांमध्ये प्रथम क्रमांकही मिळवला होता.

*** हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात स्वतःला झोकून दिले**

हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम मराठवाड्यातील ज्या स्वातंत्र्यवीरांनी अजरामर केला. अशा अग्रगण्य स्वातंत्र्यसैनिकांमध्ये श्री. दत्तोबा भोसले (मातोळकर) यांचे स्थान बहुमोलाचे मानले जाते. त्यांच्याकडे या चळवळीचे नेतृत्व होते. ते काळाची गरज ओळखून कार्य करणारे कर्तव्यदक्ष पुरुष होते. त्यांच्या अंगी नेतृत्वगुण प्रचंड प्रमाणात होते. एखादा राक्षस आपल्या आईच्या रक्ताचे घोट घेऊ लागला तर तिच्या पुत्राने ते निमुटपणे पाहावे का? 'मराठवाडा' या आपल्या मायभूमीला आपण मुक्त करणार आहोत.

"गे माय भू तुझे फेडीन पांग सारे

आणील आरतीला हे चंद्र सूर्य तारे"

असा भाव दत्तोबांच्या अंतर्दामी अंकुरला. "मराठवाड्याचे स्वातंत्र्य ही मानवतेची गरज आहे. महाराष्ट्राची भूक आहे. इतिहासाची हाक आहे. अशी त्यांची धारणा बनली. माझ्या मराठवाड्याला निझामाच्या जोखडातून मुक्त करीलच, त्याला स्वातंत्र्य मिळवून देईलच. त्याशिवाय स्वस्थ बसणार नाही." या ध्येयाने पेटलेल्या दत्तोबांनी मराठवाडा मुक्तिसंग्राम लढ्यात उडी घेतली.

* चिंचोली कॅम्पच्या निर्मितीत सिंहाचा वाटा

चिंचोली कॅम्पच्या निर्मितीत दत्तोबा भोसले यांचा सिंहाचा वाटा होता. चिंचोली येथे निळकंठेश्वराच्या मंदिरात हा कॅम्प होता. या मंदिरात मध्यरात्री दत्तोबा व त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या बैठका होत. दत्तोबा दिवसभर तेथे थांबत नसत. त्यांचे खरे काम मध्यरात्री सुरु होई. ते व त्यांचे सहकारी वेगवेगळ्या दिशेने शस्त्रानिशी कूच करत. पहाटे ३ ते ४ च्या सुमारास ते पुन्हा कॅम्पवर परतत. ते व त्यांचे सहकारी तासन् तास पायी हिंडत. निझाम संस्थानातील हल्ल्यासाठी आवश्यक ती माहिती गोळा करत. संस्थानातील खेड्यापाड्यामध्ये ते रात्री जात. लोकांच्या गाठीभेटी घेत. त्यांच्याशी चर्चा करत. दत्तोबा कधी-कधी चांदण्या रात्रीत चालतांना क्रांतीचे गीतही गुनगुनत. ते लोकांना म्हणत, "आम्हाला खाऊन-पिऊन काटक करा. धष्टपुष्ट करा. चांगले ताकदवान, शक्तीवान बनवा. कारण आम्हाला उद्या स्वातंत्र्यासाठी बळी जायचे आहे." तसेच ते संस्थानात फिरत असताना सर्व भागांची बारकाईने टेहळणी करत. खडा न खडा माहिती गोळा करत. काही ठिकाणी माहिती गोळा करण्यासाठी ते आपले गुप्तहेर सोडत. गुप्तहेराकडून माहिती मिळविल्यानंतर कुठे हल्ला करायचा? कुठे अचानक जाऊन छापा टाकायचा? किती तारखेला टाकायचा? कोणत्या वेळेला टाकायचा? हे सर्व ते निश्चित करत. त्याचे नियोजन करत.

* गौडगाव कॅम्पमध्ये शिस्तबद्ध कार्यकर्त्यांचे मोहोळ निर्माण केले

गौडगाव कॅम्पच्या निर्मितीतही दत्तोबांचा मोलाचा सहभाग होता. या कॅम्पमध्ये दत्तोबांनी शिस्तबद्ध कार्यकर्त्यांचे मोहोळ निर्माण केले. प्रत्येक कार्यकर्त्यांत वैचारिक देवाणघेवाण निर्माण केली. आपल्या या कार्यात त्यांनी जनतेचाही सहभाग मिळविला. दत्तोबा कार्यकर्त्यांना नियोजनबद्धरित्या कार्यक्रम आखून देत असत. व त्यांची अंमलबजावणी होते की नाही, यावर त्यांचा कटाक्ष असे. या कॅम्पची स्थापना फेब्रुवारी १९४८ मध्ये केली होती. गौडगावच्या काकडे यांच्या वाड्यात हा कॅम्प चालत असे. कॅम्पमध्ये एकूण दीडशे ते सव्वा दोनशे सैनिक होते. या कॅम्पमध्ये श्री. रामभाऊ जाधव चिलवडीकर, श्री. नरहरराव ग. मालखरे, श्री. शिवाजीराव नाडे, श्री. नामदेवराव नाडे, श्री. राजाभाऊ कुलकर्णी आदी स्वातंत्र्यसैनिकांचा सहभाग होता. या कॅम्पतर्फे माणकेश्वर, उफळाई, ढोकी, मानेगाव येथील कारवाया चालत. सरकारी शस्त्रे हस्तगत करण्यात येथील सैनिकांना दत्तोबांनी पटाईत केले होते. दत्तोबांनी या कॅम्पमध्ये रेकट्ट्या समाजवादी विचाराने भारलेले कार्यकर्ते एकत्र केले होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर समाजाचे स्वरूप काय असावे? याचे चित्र स्पष्ट करण्याचा प्रयत्नही दत्तोबांनी या कॅम्पच्या माध्यमातून केला.

* रझाकारांशी लढण्यासाठी सुसज्ज रहा

कळंब परिसरात गुंडूपाशा या रझाकाराच्या म्होरक्याने दरारा निर्माण केलेला होता. परंतु तो धानोऱ्याच्या पहिलवानांना मनातून दचकूनच राहत असे. कारण त्यांचे दत्तोबांशी घनिष्ठ संबंध होते. धानोऱ्यात जवळपास ५० ते

६० पहिलवान होते आणि हे सर्व दत्तोबांच्या संपर्कात होते. दत्तोबा त्या पहिलवानांना मार्गदर्शन करीत व म्हणत, " आपल्याला निझामाची सत्ता येथून उलथून लावायची आहे. त्यामुळे तुम्ही आता सावध राहून कामे करायला हवी. रझाकारांच्या हालचालीवर बारीक नजर ठेवायला हवी. आपले शारीरिक बळ वाढविण्याबरोबरच आता आपल्याला रझाकारांच्या अन्यायाशीही लढावे लागणार आहे. त्यामुळे तुम्ही सुसज्ज रहा. गुंडूपाशावर व त्याच्या साथीदारांवर नजर ठेवा." असे दत्तोबा पहिलवानांना सांगत असत.

* तडवळे कॅम्पच्या माध्यमातून गौरला आश्रय

कळंब तालुक्यातील गौर गाव. निझामाच्या काळात गौर, वाघोली, मोहा, खामसवाडी, धानोरा, काजळा या भागात दत्तोबांनी कॅम्प निर्मिती केलेली होती. त्यांनी तडवळे येथे १०० स्वातंत्र्य सैनिकांचा कॅम्प तयार केलेला होता. दत्तोबा व त्यांचे सहकारी निझाम हद्दीतील खामसवाडी, गौर, वाघोली, सारोळा आदी ठिकाणचे करोडगिरी नाके, रझाकार केंद्रे व पोलीसठाण्यांवर हल्ले करीत. हल्ले केल्यानंतर ते सोलापूरच्या हद्दीत आश्रय घेत. गौरच्या लगत येडशी, तडवळे ही सोलापूर जिल्ह्यातील गावे होती. तडवळे येथे तर दत्तोबांचा कॅम्पच असल्यामुळे त्यांनी या गावांमध्ये क्रांतीसिंह नाना पाटलांना आणले. हजारांच्या संख्येने त्यांच्या सभा घेतल्या. निझामाविरुद्ध वातावरण पेटविले. त्यामुळे या परिसरात स्वातंत्र्याचे वारे वाहू लागले. बऱ्याच तरुणांना दत्तोबांनी चिंचोली, तडवळे कॅम्पकडे आकर्षित केले. कारण दत्तोबा हैद्राबाद मुक्तीसाठी चिंचोली, तडवळे आदी कॅम्पवरून रात्रंदिवस धडपड करत होते. त्याचवेळी त्यांनी तरुणांच्या मदतीने गौर गावला आश्रय देण्याचा प्रयत्न केला.

* दत्तोबांचे सैनिक म्हणजे धगधगते अंगार 'मारीन किंवा मरेन'

वाघदरी, घोळसगाव व मुस्ती कॅम्प निर्मितीतही दत्तोबांचे योगदान मोलाचे ठरले. सरहद्दीवरील या सर्व कॅम्पमधील सैनिकांना दत्तोबांनी लढ्याचे प्रशिक्षण दिले. बिकटप्रसंगी 'मारीन किंवा मरेन' या ईर्षा तरुणांच्या मनात पेटविल्या होत्या. दत्तोबांनी तयार केलेले स्वातंत्र्यसैनिक म्हणजे धगधगते अंगार होते. 'भारतमाता' हे स्फुर्तीस्थान दत्तोबांनी त्यांच्या मनात निर्माण केले होते. 'कासीम रझवी झिंदाबाद' असा नारा ऐकू आला की, त्यांच्या नरडीचा घोट घेण्यासाठी दत्तोबांचे सैनिक बेभान व बेफाम होत.

* अपसिंगेत स्वातंत्र्यसैनिक व रझाकारांमध्ये चकमक; १७ ते १८ रझाकार ठार

निझामाने चिलवडी गाव जाळून टाकले होते. याची आग दत्तोबा व चिलवडीचे स्वातंत्र्य सेनानी श्री. रामभाऊ जाधव यांच्या मनात धुमसत होती. त्यामुळे दत्तोबा, रामभाऊ जाधव व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी विचारविनिमय केला. अपसिंग्याविषयी माहिती घेतली. अपसिंगा हे गाव तुळजापूरपासून ४ कि.मी अंतरावर होते. तेथे करोडगिरी नाका, पोलीसस्टेशन व रोहिले, पठाण, रझाकारांचाही अड्डा होता. 'अपसिंग्यावर जर आपण हल्ला केला तर निझामाला

दरदरून घाम फुटेल' अशी कल्पना दत्तोबा, रामभाऊ जाधव व त्यांच्या सर्व सहकाऱ्यांच्या मनात आली. सर्वांनी मिळून अपसिंग्यावर हल्ला करण्याचा कट आखला. त्याप्रमाणे नियोजन केले. परंतु घात झाला होता. 'चिंचोली कॅम्पवरील स्वातंत्र्यसैनिक अपसिंग्यावर चालून येत आहेत.' अशी माहिती कुणीतरी फंदफितूरीने रोहिले व रझाकारांना दिली. त्यामुळे रोहिले, पठाण, रझाकार व पोलीसही सावध झालेले होते. स्वातंत्र्यसैनिकांना याची कल्पना नव्हती. स्वातंत्र्यसैनिक व रझाकारांमध्ये गोळीबार झाला. या गोळीबारात श्रीधर वर्तक हे स्वातंत्र्य सैनिक ठार झाले. या चकमकीत १७ ते १८ रझाकारही ठार झाले होते. उस्मानाबादच्या डी.वाय.एस.पी. ने श्रीधर वर्तक यांचे शव आपल्या गाडीला बांधले आणि उस्मानाबादपर्यंत फरपटत नेले. वर्तकांच्या बलिदानाचा बदला घेण्यासाठी दत्तोबा, श्री. रामभाऊ जाधव व त्यांचे सहकारी पुन्हा कामाला लागले.

*** दत्तोबा आणि सोलापूरचे कलेक्टर घाडगेसाहेब**

दत्तोबा हे सीमेवरील गावांकरीता कॅम्प चालवत होते आणि सीमेवरील गावांबद्दल सोलापूरचे तत्कालिन कलेक्टर संभाजीराव घाडगे यांच्या मनात सहानुभूती होती. उस्मानाबादचा तत्कालिन कलेक्टर महंमद हैदर याने चिलवडी गाव अक्षरशः जाळले होते. त्यावेळी चिलवडीचे स्वातंत्र्य सेनानी श्री. रामभाऊ जाधव हे अतिशय खवळले होते. दत्तोबा, श्री. रामभाऊ जाधव व चिलवडी परिसरातील सर्व स्वातंत्र्यसैनिक एकत्र आले. त्यांनी ही बातमी घाडगेसाहेबांपर्यंत पोहोचविली. त्यानंतर घाडगेसाहेब चिलवडीत दाखल झाले होते. दत्तोबा आणि घाडगेसाहेब यांचे संबंध चांगले होते. 'दत्तोबा, रामभाऊ जाधव व त्यांचे सहकारी सीमेवरील भागात कॅम्प चालवितात. निझामी जुलमापासून ते रयतेचे संरक्षण करत आहेत. त्यामुळे त्यांना आपण मदत केलीच पाहिजे.' या विचाराने कलेक्टर संभाजीराव घाडगे दत्तोबा, रामभाऊ जाधव व त्यांच्या सहकाऱ्यांना मदत करत.

*** मराठवाड्यातील प्रतिसरकार 'मुक्तापूर स्वराज्य स्थापनेत सक्रिय सहभाग**

उस्मानाबाद-बार्शी तालुक्यांच्या बॉर्डरवर बरेच कॅम्प होते. चिंचोली हा त्यापैकी एक महत्त्वाचा कॅम्प होता. या कॅम्पवरील दत्तोबा व त्यांच्या इतर सहकाऱ्यांनी मिळून निझामी हद्दीतील जवळपास ६५ गावे मुक्त केली होती आणि मुक्त केलेल्या त्या गावांना 'मुक्तापूर स्वराज्य' असे नाव दिले होते. मुक्तापूर स्वराज्याच्या कारभारी मंडळामध्ये सर्वश्री दत्तोबा ईश्वर भोसले, श्री. बाबासाहेब परांजपे, कै. फुलचंद गांधी, अण्णाराव पाटील, रामचंद्र मंत्री, विठ्ठलराव पाटील जामगावकर, मुरुमकर, रामभाऊ जाधव, चंद्रशेखर बाजपेयी, मालखरे, शेषराव वाघमारे, कॅ. जोशी, भगवान तोडकरी, गोपालदेव, राजेंद्र देशमुख, जठ्ठे गुरुजी आदींचा समावेश होता. मुक्तापूर स्वराज्याचे प्रशासन प्रमुख म्हणून कै.व्यं.बा ऊर्फ कॅप्टन जोशी यांनी सलामी स्वीकारली होती.

* दत्तोबांनी सरहद्दीवरील कॅम्पचे नेतृत्व केले - कलेक्टर महंमद हैदर

प्रत्यक्ष दत्तोबा भोसले यांच्या नेतृत्वाखाली सर्व सरहद्दीवरील कॅम्प चालत होते. याविषयी उस्मानाबादचे तत्कालिन जिल्हाधिकारी महंमद हैदर हे आपल्या 'ऑक्टोबर कुप' नावाच्या आत्मचरित्रात म्हणतात, "It is important to note that not all border camps were run by Congress volunteers. Only the ones working under the direct supervision of the Congress president of Osmanabad, Phool Chand Gandhi, could be called Congress camps. There were others, mainly belonging to the Kisan Maz- door Group that owed no allegiance to Phool Chand Gandhi or the Congress party. These were either independent or under the nominal supervision of Narsing Rao Vakil, and the actual supervision of his notorious lieutenant, Datoba Bhosla Matola".

यावरून असे लक्षात येते की, दत्तोबांनी काजळा, उपळे (माकडाचे) जवळे (दुमाला), तडोळा, काटीगाव, सेन्ट्री येथे स्वतः बिगर काँग्रेस कॅम्प किंवा कष्टकरी कामगार पक्ष तथा शेतकरी कामगार पक्षाच्या वतीने कॅम्प सुरू केले होते. या सर्व कॅम्पमध्ये तीनशे ते तीनशे पन्नास लोक असत. लोक दत्तोबांनी सुरू केलेल्या चळवळीला पाठिंबा देत असत. आर्थिक व अन्य मदत करीत असत. काजळा कॅम्पचे प्रमुख दत्तोबा भोसले कोण आहे? तो कसा आहे? याची स्तुती रझाकार करत. एकदा सारोळा येथील पोलीस पाटील घाडगे यांच्या वाड्यात कलेक्टर महंमद हैदर व इतर रझाकारांचा दरबार भरला होता. त्यात कलेक्टर महंमद हैदर यांनी दत्तोबा भोसले यांना पकडून देणाऱ्यास एक हजार रुपयांचे बक्षिस जाहिर केले. ही बातमी दत्तोबांच्या कानावर पडली. दत्तोबा तात्काळ सारोळ्याला गेले. तेथे पाटलांना त्यांच्या वाड्यात भेटले. पाटलांशी गुप्तपणे चर्चा केली. पाटलाला अमिश् दाखवून फितूर केले आणि दुसऱ्या दिवशी 'दत्तोबा भोसले सारोळा शिवारात आले आहेत.' असा निरोप कलेक्टर साहेबांना पाठविला. कलेक्टर महंमद हैदर हे सांजामार्गे जाणार होते. ही बातमी दत्तोबांनाही समजलेली होती. म्हणून दत्तोबांनी दोन स्वातंत्र्य सैनिक बरोबर घेतले. ते ताबडतोब घोड्यावरून येऊन रस्त्याच्या कडेला एका झुडूप्यात लपून बसले. कलेक्टर महंमद हैदर यांची गाडी वेगाने येत होती. गाडी जवळ येताच दत्तोबांनी मोटारगाडीच्या दिशेने एक बॉम्ब फेकला. दत्तोबांनी बॉम्ब फेकताच त्या ठिकाणी मोठा स्फोट झाला त्यामुळे ड्रायव्हर व कलेक्टर भयभीत झाले. ड्रायव्हरने जागेवरच गाडी थांबविली. कलेक्टरच्या सुदैवाने दत्तोबांचा नेम चुकला होता. म्हणून कलेक्टर थोडक्यात बचावला होते. कलेक्टरच्या अंगाचा थरकाप सुरू होता. तो समोर बघत उभा होता. तेवढ्यात दत्तोबा आपले घोडे दौडत काजळा गावच्या दिशेने पसार झाले. पुढे कलेक्टर महंमद हैदर काजळा गावी गेले. तेथे गावच्या पाटलास भेटले. कलेक्टरांनी घडलेली हकीगत पाटलांना सांगितली व म्हणाले, "दत्ता भोसले सारखा धाडसी, शौर्यवान वीर मी पाहिला नाही. असा वीर अगदी विरळच." मग पाटील कलेक्टर साहे म्हणाले, "अहो,

दत्तोबा बीरबलासारखे हरहुन्नरी आहेत." त्यानंतर पाटलांनी अशाप्रकारे दत्तोबांचे बरेच किस्से कलेक्टरसाहेबांना ऐकविले. तेव्हापासून कलेक्टर दत्तोबांना वचकून असत. त्यानंतर कलेक्टरने दत्तोबांना पकडण्याचा प्रयत्न सोडून दिला. आपल्या 'ऑक्टोबर कुप' या आत्मचरित्रात दत्तोबांविषयी बोलतांना कलेक्टर महंमद हैदर म्हणतो,

"One member of the Kisan Mazdoor Group, Datoba Bhonsle, had become a regular menace in areas adjoining Kajla, Tadola, and even in areas far into the interior. He was responsible for looting the army and Sasora levy, and making off with Rs 7,500, the total revenue collected from Sailu, Taluka Lohara. This took place near AUSA. He organized a successful attack on the treasury at Lohara too, from which government money was taken. It was his party that raided the Chakur police station in Umerga and relieved it of all the confiscated arms of the Umerga area. His daring day-and-night raids, made with the criminal's almost psychic ability to avoid armed border villagers, made him famous. He came to be known as 'Mathula Devil on horseback'. Datoba Bhonsle was reputed to be a strong, cruel and daring Maratha who was an excellent horseman and could run like a hare. Several traps were set for him, but he always evaded capture. Once he created a sensation in the district by kidnapping a wealthy Marwadi, Savla Das of Irla. He buried Savla Das up to his neck and only let him go after extracting a promise to pay Datoba one lakh (100,000) rupees. Savla Das himself related this to me soon after escaping Datoba's clutches."

तसेच २२ मार्च, १९४९ ते ३० मे, १९५० या दरम्यान महंमद हैदर उस्मानाबादच्या जेलमध्ये होता. या दरम्यान त्याची दत्तोबांशी भेट झाली होती. त्यावेळी त्याने दत्तोबांना पाहिले होते. त्याविषयी तो म्हणतो, "During my time in Osmanabad jail, I met Datoba. He was a solidly-built young man in his late twenties, fond of doing vigorous exercise. He used to boast of his ability to run very fast. He claimed that for short distances, he could keep up with a motorcar on the unpaved roads of Osmanabad. It was said that on many occasions he had unnerved motorists by performing this feat."

***जवळेदुमाला येथे लष्करी कॅम्प यशस्वीपणे चालविला**

जवळेदुमाला गावीही दत्तोबांनी लष्करी कॅम्प चालविला. त्यावेळी दत्तोबा, परभणीचे श्री. अण्णासाहेब गव्हाणे आदी मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यसैनिक बडोदयाला गेले. तेथे नातेवाईक श्री. नानासाहेब शिंदे, श्री. कुडाळकर व तेथील इतर मान्यवरांना भेटले. त्यांच्या मदतीने मराठवाड्यातील कॅम्पसाठी लागणारे हत्यारे, दारुगोळा दत्तोबांनी

तेथून उपलब्ध करुन आणला होता. कॅम्पमध्ये औसा तालुक्यातील हसलगण येथील श्री. शेषरावजी पाटील व श्री. व्यंकटराव पाटील यांच्यासह ३०० ते ४०० सैनिक काम करत होते.

* मिनी नाना पाटील

क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी ज्याप्रमाणे इंग्रजांना 'सळो की पळो' करुन सोडले होते. अगदी त्याचप्रमाणे दत्तोबांनीही निझाम व रझाकारांना पळती भूर्ई थोडी केली होती. मराठवाड्यात आणि विशेषतः उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लोक दत्तोबांना 'मिनी नाना पाटीलच' म्हणत असत. उस्मानाबाद परिसरातील बऱ्याच गावांशी दत्तोबांचा संपर्क होता. अनेक गावांमध्ये दत्तोबांनी सोडगे दलाची स्थापना करुन गावांना संरक्षण दिले होते. भंडारी, उजनी या गावांशीही दत्तोबांचा खूप संपर्क होता. भंडारीचे पोलीस पाटील रंगराव अण्णा पाटील व श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी यांच्याशी दत्तोबांचा घनिष्ठ संबंध होता. दत्तोबा हे स्वतः खूप धाडसी व धैर्यवान होते. त्यांच्याबरोबर नेहमी आठ ते दहा हत्यारबंद स्वातंत्र्यसैनिकांचा लवाजमा असे. श्री. रंगराव अण्णा पाटील व श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी यांच्याशी दत्तोबांचा नेहमी संपर्क असे. दत्तोबा व त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या साथ- गीनेच गावरक्षणाचे काम श्री. रंगराव अण्णा पाटील व श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी हे करत असत. दत्तोबांचा व त्यांच्या सहकाऱ्यांचा रझाकारांवर मोठा वचक होता. दत्तोबांचे काम हे गुप्तपणे चालत असे. निझामशाहीच्या राज्यात बहुतांश पोलीस हे मुस्लिम होते. ते दिवसा पोलीसाचे काम करत होते. तर रात्री वेशांतर करुन दरोडा घालत होते. तसेच दरोडा टाकणाऱ्यांनाही साथ देत होते. 'भविष्यात निझामी राजवटीला धोका आहे.' हे निझामाचा हस्तक कासीम रझवी याने ओळखले. म्हणून त्याने निझामी राजवटीवर येणाऱ्या संकटाला तोंड देण्यासाठी जोरदार तयारी चालविली होती. त्याने प्रत्येक पोलीस स्टेशनला सावधगिरी बाळगण्याचे आदेश दिले होते. तो ज्या उस्मानाबाद, लातूर भागात राहत होता. त्या भागातील मुस्लिम मंडळींस हेडकॉर्टरला तो बोलावून घेत असे. तेथेच त्यांची जेवणाची वगैरे व्यवस्था करत असे. तेथे त्यांना आठ दिवस रायफल चालविण्याचे प्रशिक्षणही देण्यात येई. त्याचबरोबर त्याने रायफल मोफत वाटण्याचीही योजना आखली होती. एवढेच नव्हे तर त्याने प्रशिक्षण घेतलेल्या लोकांना डाके, दरोडे, खंडणी वसूल करण्याचेही सक्त आदेश दिले होते. त्याप्रमाणे उस्मानाबाद परिसरातील मुस्लिम लोक प्रशिक्षणाबरोबर रायफलसहित गावा-गावात आले होते. ते दिवसाढवळ्या गावा-गावात हवेत बंदूकीचा वार करुन हिंदूंचा दहशत निर्माण करत होते. काही मुस्लिम मंडळी 'पाहुण्यांच्या गावी जात आहोत' असे निमित्त करुन गावी गैरहजर राहत व रात्री गुंडांच्या टोळीत सामील होऊन डाके, दरोडे टाकण्याचे काम करत होते. अशा प्रकारचा धुमाकूळ उस्मानाबाद परिसरात अधिकच वाढला होता. याला तोंड देण्यासाठी दत्तोबांनी ठिकठिकाणी सशस्त्र कॅम्प उघडलेच होते. त्याबरोबरच तरुणांना प्रशिक्षण देण्याचेही काम सुरुच ठेवले होते. दत्तोबांनी जवळे दुमाला येथे प्रशिक्षण देण्यासाठी परिसरातील पाच ते सहा गावातील पंचवीस ते तीस लोकांची निवड केली होती. त्यांना स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेण्याकरीता मुंबईला जाऊन, प्रशिक्षण घेऊन

येण्याचा बेत दत्तोबांनी आखला होता. मुंबईला जाण्यापूर्वी त्या लोकांना सर्वप्रथम दत्तोबांनी 'भंडारी' या गावी मुक्कामास ठेवले होते. दत्तोबांच्या मार्गदर्शनाखाली भंडारी गावचे पोलीस पाटील श्री. रंगराव अण्णा पाटील आणि श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी यांनी त्या सर्व लोकांची चोख व्यवस्था ठेवली होती. विठ्ठलरावांचे चिरंजीव श्री. राजेंद्र सूर्यवंशी व त्यांच्या बालमित्रांनी या मंडळींची उत्तमपणे बडदास्त ठेवली होती. परिसरातील तरुणांना अशा प्रकारे प्रशिक्षण देण्याचे कामही दत्तोबांनी सुरुच ठेवले होते. मुंबईला प्रशिक्षण घेण्यासाठी श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी व भंडारीचे कर्तबगार पोलीस पाटील श्री. रंगराव अण्णा पाटील या पंचवीस ते तीस तरुणांबरोबर जाणार होते. परंतु श्री. रंगराव अण्णा पाटील यांनी पूर्वीच त्र्यंबकेश्वरला जाण्याचा बेत निश्चित केला होता. त्यामुळे ते जाऊ शकले नव्हते. ते थेट त्र्यंबकेश्वरलाच निघून गेले होते. श्री. राजेंद्र सूर्यवंशी त्या काळात गावात दहा ते बारा मुलांची रात्रीची शिकवणी घेत. एकदा शिकवणी सुरु होती. १० वाजले होते. त्याचवेळी रस्त्याने काही माणसे पळत येत होती. त्यांच्या हातात बॅट्या होत्या. त्यांच्या पावलांचा टपटप आवाज येत होता. तो आवाज ऐकून शिकवणीतील दोन विद्यार्थी धावत पळतच तिकडे गेले अन् पाच मिनिटातच काठीचा मार खाऊन परतले. ते पूर्णपणे घाबरले होते. त्यांच्या अंगाचा थरकाप सुरु होता. थरकाप सुरु असतानांच, 'रंगराव अण्णांच्या घरावर दरोडा पडला, रंगराव अण्णांच्या घरावर दरोडा पडला.' असं ते बडबडत होते. हे ऐकताच श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी धावत पळतच तिकडे गेले. त्यांच्या पाठीमागे गावातील इतरही लोक पळत गेले. बघता बघता सर्व गाव गोळा झाला. जमलेल्या सर्व गावकऱ्यांनी दगड गोळा केले व दगडांनीच ते दरोडेखोरांवर मारा करू लागले. परंतु दरोडेखोरांजवळ बॅट्या होत्या. त्या बॅट्या ते गावकऱ्यांच्या डोळ्यावर चमकू लागले. त्यामुळे गावकऱ्यांना विशेष असे काही करता येईना. शिवाय दरोडेखोर बंदूकीने सारखा हवेत गोळीबार करत होते. त्यातील काही दरोडेखोर तेवढ्या वेळेत सर्व सोने-नाणे, पैसा-अडका घेऊन गावाबाहेर पडले. दरोडेखोरांचा गावकऱ्यांनी खूप पाठलाग केला. गावकरी व दरोडेखोरांच्या झटापटीत श्री. केशव नावाच्या एका मागासवर्गीय समाजातील माणसाने आगळ (घर बंद करण्याचे आडवे लाकूड) डोक्यात घालून एक दरोडेखोर मारला. त्यामुळे दरोडेखोर अधिकच चवताळले. 'मारो साले को' असे म्हणत त्यांनी केशववर हल्ला चढविला. दरोडेखोरांनी केलेल्या हल्ल्यात केशव जागीच गतप्राण झाला. त्यानंतर दरोडेखोर त्यांच्या मृत साथीदाराचे प्रेत घेऊन तेथून पसार झाले. इकडे गावकरीही केशवचे प्रेत घेऊन गावात परतले. त्यानंतर गावकऱ्यांनी झालेल्या घटनेबद्दल रीतसर पोलीस स्टेशनला तक्रार दाखल केली. परंतु डाका घालणारेही निझामाचीच माणसे, तक्रार दाखल करून घेणारेही तेच व चौकशी करणारेही तीच माणसे असल्यामुळे या प्रकरणावर पडदा पडला. ही खबर जेव्हा दत्तोबांना लागली. तेव्हा ते तात्काळ भंडारी गावी आले. त्यांनी गावकऱ्यांची एक सभा बोलाविली. त्या सभेत गावच्या रक्षणासाठी काय करता येईल? हा विचारविनिमय झाला. त्यानंतर दत्तोबांनी दहा-दहा लोकांचा एक गट तयार केला. असे एकूण सात गट तयार केले. दररोज रात्री ८ ते सकाळी ६ वाजेपर्यंत काठ्या, कुऱ्हाडी घेऊन गावाला गस्त घालून संरक्षण देण्याचे ठरले. या गटाला 'सोडगे दल' म्हटले जाई. त्याप्रमाणे दररोज एक गट रात्रभर गावरक्षणाचे काम करू लागला. तरीही एक दिवस गावच्या

चावडीला गुंड लोकांनी एक मोठा कागद अडकविला. त्या कागदावर असे लिहिले होते की, 'आम्ही हत्यारबंद लोक दोन दिवसांनी भंडारीला येत आहोत. सकाळी साधारणतः आम्ही ११ वाजता गावात येऊ. काँग्रेसी गुंडांपासून निझामशाहीचे रक्षण करण्याकरीता आम्हाला दहा हजार रुपये खंडणी हवी आहे. त्या खंडणीच्या वसूलीसाठी आम्ही तेथे येत असून, आम्ही आल्यानंतर ताबडतोब खंडणीचे ते पैसे देण्यात यावे, पैसे न दिल्यास आम्ही सर्व गाव फुकून टाकू' अशी धमकी त्या कागदावर लिहिलेल्या मजकूरात दिलेली होती. त्यावेळी श्री. रंगराव अण्णा पाटील व श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी यांनीही ही बाब दत्तोबांच्या कानावर घातली. दत्तोबांनी या दोघांशी सल्ला मसलत केली व पुढील नियोजन केले. काय करायचे? याची सर्व माहिती दोघांना समजावून सांगितली. दत्तोबांच्या मार्गदर्शनाखाली व नियोजनानुसार दोघांनीही पुढील तयारी केली. ठरल्याप्रमाणे त्या तारखेला सकाळी ११.०० वाजता दोन बैलगाड्या भरून रायफलधारी पोलीस, साध्या मुस्लिमी वेशात चार ते पाच गुंड लोक व काही रायफलधारी पोलीसही पायी चालत भंडारी गावी आले. त्यावेळी श्री. रंगराव अण्णा पाटील, श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी व गावकरी त्यांना भेटले. त्यांची वाजत गाजत मिरवणूक काढण्यात आली. त्यानंतर गावाबाहेर श्री. रंगराव अण्णांचे शेत होते. त्या शेतातील पिराकडे त्यांना घेऊन गेले. तेथे त्यांच्यासाठी खास मटनाचा बेत तयार करण्यात आला होता. तसेच दारुचीही व्यवस्था केली होती. गावकऱ्यांनी त्यांना भरपूर दारू पाजली. चमचमीत असे खमंग पोटभर मटन खाऊ घातले. त्यानंतर सर्व निघण्याच्या तयारीत होते. त्याचवेळी त्यातील साध्या वेशातील दलालांनी श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी व श्री. रंगराव अण्णा पाटील या दोघांना थोडेसे बाजूला घेतले व हळूच कानात सांगितले, "काँग्रेसी गुंड लोकांपासून निझामशाहीचे रक्षण करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आम्हाला पैशाची गरज आहे. म्हणून आम्हाला दहा हजार रुपयाची खंडणी ताबडतोब दयावी." श्री. रंगराव अण्णा पाटील व श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी यांच्याशी दलालांचा अशा प्रकारचा संवाद सुरु असतानाच दत्तोबांनी नियोजन केल्याप्रमाणे एक घोडेस्वार धावत येत असल्याचा दलालांना दिसला. तो जोरजोराने 'दत्तोबा दहा-पाच मिनिटात येतील.' असे म्हणून ओरडत होता. हा सर्व प्रकार ऐकून पोलीस गडबडले. त्यांचा एकच गोंधळ उडाला. काय करावे ? हे त्यांना उमजेना. ते भयभीत झाले व सगळेच्या सगळे पोलीस ताबडतोब गाडीत जाऊन बसले. 'गाववालों को बाद में देखलेंगे' असे पुटपुटत गावच्या लोकांना शिव्याशाप देत निघून गेले. जवळच उजनी गाव होते. त्या गावी रायफलधारी रोहिल्यांची संख्या खूप होती. म्हणून ते दिवसभर तेथेच त्यांच्या आश्रयाला राहिले. दिवस मावळला. सर्वत्र काळोख पसरला. त्या काळोखाच्या आश्रयाने कुणाला नकळत रातोरात ते पोलीसस्टेशनला निघून गेले. अशा प्रकारे रझाकारांच्या गुंडशाहीला व निझामशाहीच्या दडपशाहीला दत्तोबा क्रांतीसिंह नाना पाटलांप्रमाणे नियोजन करून, त्यांना गुंगारा देऊन पळती भुई थोडी करीत असत. त्यांच्यावर कडक वचक ठेवून, गावांना संरक्षण देत असत. त्यामुळे त्या-त्या गावचे लोक दत्तोबांवर विश्वास ठेवून बिनधास्त जीवन जगत होते. दत्तोबा रात्रंदिवस बंदूक बरोबर घेऊन गावा-गावांचे रक्षण करत होते. त्याच काळात एक घटना घडली. भंडारी गावाजवळ 'वडवळा' म्हणून गाव आहे. त्या गावातील एक मुलगी सोलापूरला दिलेली होती. ती मुलगी एक दिवस 'वडवळा' या गावी आपल्या माहेरी आली.

ती विठ्ठलराव सूर्यवंशी यांची नातेवाईक होती. एक दिवस विठ्ठलरावांचे चिरंजीव राजेंद्र व त्यांचे बालमित्र 'वडवळा' या गावी नातेवाईकांकडे भेटायला म्हणून गेले होते. त्यावेळी त्या माहेरी आलेल्या मुलीने राजेंद्र व त्यांच्या बालमित्रांना सांगितले की, "१५ ऑगस्ट १९४७ ला आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाले आहे. मी स्वातंत्र्याचा सोहळा पाहूनच वडवळ्याला आले आहे." तिने असे सांगितल्यानंतर राजेंद्र व त्यांचे बालमित्र भंडारी गावी आले. त्यांनी तिरंगी झेंडे तयार केले. ते तिरंगी झेंडे गावातील सर्व झाडांवर, देवळांच्या चावडीवर लावले. दुसऱ्या दिवशी गावातून वाजत-गाजत मिरवणुक काढली. एक जाहिर सभाही घेतली. परंतु त्यानंतर त्यांच्या लक्षात आले की, 'फक्त भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आहे. निझामाचे राज्य हे आहे तसेच आहे. मराठवाड्याला अजून स्वातंत्र्य मिळालेले नाही.' तेव्हा गावात सर्वत्र नाराजी पसरली. झालेल्या प्रकाराबद्दल सर्व गावालाच निझाम सरकारची नोटीस आली व पोलीसस्टेशनला हजर राहण्याबद्दल सक्त ताकीद देण्यात आली. त्यावेळी गावचे कारभारी श्री. रंगराव अण्णा पाटील व श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी हे दत्तोबांना जाऊन भेटले. दत्तोबांजवळ जाऊन त्यांनी झालेली कैफियत मांडली. दत्तोबा तात्काळ भंडारी गावी आले. त्यांनी सर्व गावकऱ्यांशी चर्चा केली. श्री. रंगराव अण्णा पाटील व श्री. विठ्ठलराव सूर्यवंशी यांना बरोबर घेतले. ते थेट लोहारा पोलीसस्टेशनला गेले. दत्तोबांच्या त्या भागातील कारवायामुळे पोलीस दत्तोबांना वचकून होते. त्यांनी दत्तोबांना बघताच प्रकरण मिटून घेतले. त्यामुळे भंडारी गावावर आलेले संकट टळले होते. अशा अनेक गावांना दत्तोबांनी संकटातून वाचविले होते. म्हणून त्या परिसरातील लोक दत्तोबांचा उल्लेख 'मिनी नाना पाटील' असाच करीत.

* क्रांतीसिंह नाना पाटील आणि दत्तोबा

क्रांतीकारी दत्तोबा अभ्यासू, धोरणी व चाणाक्ष होते. पश्चिम महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणे क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी इंग्रजाविरुद्ध चळवळ सुरु केली होती. अगदी त्याच पद्धतीने आपणही आपल्या भागात कॅम्पचे कार्य करावे. असे दत्तोबांना वाटत होते. म्हणून ते काही दिवस सातारा जिल्ह्यात नाना पाटलांकडे गेले. क्रांतीसिंह नाना पाटील व त्यांच्या पत्नीसरकारच्या कार्यकर्त्यांशी त्यांनी चर्चा केली. नाना पाटलांची सर्व क्रांतीकारी चळवळ समजून घेतली. क्रांतीचे डावपेच जाणून घेतले आणि मराठवाड्यातही त्यांनी पश्चिम महाराष्ट्राप्रमाणे क्रांतीकारी चळवळ गतिमान केली.

* उपळे गावच्या व्यापाऱ्यांना संरक्षण

उपळे, वाघोली, जवळे, काजळा ही गावे बार्शी तालुक्यात होती. या गावांना मोठा बाजार बार्शीचा होता. उपळे (माकडाचे) गावच्या लोकांना आठवडी बाजार करण्यासाठी येडशीला जावे लागायचे. आळणी नाक्यावर निझामाचे ठाणे होते. आळणी गाव निझामाच्या ताब्यात होते. इंग्रज आणि निझाम यांची हद्द म्हणजे आळणी नाका. निझाम सरकारचा दाखला (पाचनिशाने) दाखवूनच इंग्रजी मुलुखात प्रवेश करावा लागायचा. कारण हद्दबंदी होती. उपळा (माकडाचे), वाघोली आणि काजळा या गावांसाठी किराणा मालाची खरेदी बार्शीला होत असे. बार्शीहून

रेल्वेने येडशी येथे भुसार माल येत असे. तेथून तो माल बैलगाड्यांनी उपळा, वाघोली, काजळा येथे आणला जात असे. हा माल आणण्यासाठी तीस-चाळीस बैलगाड्या लागत असत. या गाड्याबरोबर दत्तोबा भोसले आपला घोडा घेऊन असत. त्यांच्याबरोबर बंदूक, तलवार, हातबाँम्ब, काठ्या इत्यादी हत्यारे असत. युनियनचे (इंग्रज) अकरा पोलीस असत. अशा संरक्षणात उपळे (माकडाचे) गावाला भुसार माल येत असे. दत्तोबा भोसले यांचा चांगलाच वचक निझामाच्या सैन्यावर होता. उपळे गावाच्या संरक्षणासाठी दत्तोबांनी या गावात सोडगे दलही निर्माण केले होते.

* काजळा गावचे हल्ले परतविले

काजळा येथे दत्तोबा भोसले मातोळकर यांचा कॅम्प आहे. याची माहिती रझाकारांना समजली होती. म्हणून त्यांनी काजळा कॅम्पवर दि. १४ एप्रिल १९४८ रोजी अचानक हल्ला करण्याचे ठरविले. दत्तोबांना या गोष्टीची गुप्तहेरांकडून माहिती मिळाली. त्यांनी तात्काळ आपले क्रांतीवीर काजळा परिसरात पेरून ठेवले. स्वतः ते सारोळा-काजळा हद्दीवर दबा धरून बसले. सावज टप्प्यात येताच दत्तोबांनी हातबाँम्ब व बंदूकीच्या साहाय्याने त्यांच्यावर अचानक हल्ला केला व रझाकारांना परतावून लावले. रझाकारांनी दि. २६ ऑगस्ट १९४८ रोजी काजळा कॅम्पवर दुसरा हल्ला केला होता. हा हल्ला त्यांनी दारफळहून केला होता. त्यावेळी त्यांनी संपूर्ण काजळ्याची नाकेबंदी केली होती. तरी देखील क्रांतीकारकांनी खड्डे घेऊन त्यात बोरीच्या काट्या टाकून त्यांना अडथळे निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळी क्रांतीकारक व रझाकारांमध्ये धुमश्चक्री उडाली. धुमश्चक्रीत शंकर मसे हे क्रांतीकारक रझाकारांच्या हल्ल्यात बळी पडले. इंग्रज सरकारने काजळा गावाला पोलीस संरक्षण दिलेले होते. तरी देखील रझाकारांनी काजळा गावात प्रवेश करून जाळपोळ, लुटालूट केली होती. दत्तोबांच्या नेतृत्वाखाली क्रांतीकारकांनी गनिमी काव्याने रझाकारांचा प्रतिकार केला. यादवराव पैलवान यांनी गंजीचा आश्रय घेतला. रझाकारांवर बंदुकीने मारा केला. त्यात अनेक रझाकार मारले गेले. परंतु रझाकारांनी प्रतिहल्ला केला. रझाकारांच्या या हल्ल्यात सिताराम कासार (सारोळा), दत्तू शितोळे, किसन शिंदे, आप्पा शिंदे, गुलाब भोसले, रामचंद्र गोसावी, तुळशीराम मारवाडी या सैनिकांना वीरमरण आले. काजळा कॅम्पला दत्तोबांचे कणखर नेतृत्व लाभले होते. काजळा गावापासून २ मैल अंतरावर काळेवाडी नावाचे गाव होते. तेथेही अत्याचार करण्याचे रझाकारांनी ठरविले होते. ही बातमी दत्तोबांना बातमीदारामार्फत कळली. तेव्हा त्यांनी गावाच्या चौफेर आपल्या सैनिकांचे जाळे पसरविले. ते गाव अत्याचार मुक्त केले. त्यात दोन रझाकार ठार झाले. अशा प्रकारे दत्तोबांच्या नेतृत्वाखाली काजळा परिसरातील अनेक गावे अत्याचारमुक्त झाली.

* सेलू हप्त्याची लूट

दत्तोबांनी ५ जानेवारी १९४८ रोजी औसा तालुक्यातील सेलूचा हप्ता लुटला होता. निझामाच्या गोदामाकडे जाणारा शेतसारा लुटून तो आपल्या कॅम्पकडे पाठविण्याचे काम त्यावेळी त्यांनी केले होते. हा हप्ता लुटल्यामुळे दत्तोबांसह

त्यांच्या इतर साथीदारानांही त्यावेळी अटक झाली होती. दोन दिवसावर येळा अमावस्याचा सण आला होता. त्यावेळी भातांगळी व आजूबाजूच्या परिसरातील दहा-पंधरा खेड्यांनी हा सण साजरा केला नाही. पुढे १३ जानेवारी १९४८ रोजी दत्तोबा व त्यांचे सहकारी सुटले. तेव्हा त्या भागातील लोकांनी १४ जानेवारी- संक्रांतीच्या दिवशी 'येळवस' हा सण आनंदाने साजरा केला. आजही त्या गावांची 'येळाअमावस्या' १४ जानेवारी - संक्रांतीच्या दिवशीच साजरी केली जाते.

* आळणी गावाला गुप्तपणे संरक्षण

निझाम सरहद्दीवरील आळणी गावाला दत्तोबांनी गुप्तपणे संरक्षण दिले होते. ब्रिटीश राजवटीतील व नंतर भारत सरकारच्या हद्दीतील काजळे, जवळे दुमाला व चिंचोली या बार्शी तालुक्यातील गावांमध्ये दत्तोबांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्यकर्त्यांची शिबिरे चालविले जात. काजळे व जवळे दुमाला शिबीराचे दत्तोबा हे दुवा होते. तसेच ते संघनायकही होते. त्यामुळे त्यांचा व आजूबाजूच्या खेड्यातील गावरक्षक संघटनेचे प्रमुख, पुढारी, मुखिया यांचे संबंध येत होते. त्याचप्रमाणे आळणी गावची संघटना, जनता यांच्याशीही दत्तोबांचे संबंध येत होते. त्यावेळी दत्तोबांनी आळणी गावालाही गुप्तपणे संरक्षण दिले होते.

* नाईचाकूर पोलीसस्टेशनवर छापा

१६ जानेवारी १९४८ ला दत्तोबांच्या नेतृत्वाखाली नाईचाकूर पोलीसस्टेशनवर स्वातंत्र्य सैनिकांनी हल्ला केला होता. या हल्ल्याचा मुख्य सूत्रधार हा दत्तोबा भोसले मातोळकर व त्याची पार्टी आहे.' असा कयास खुद्द कलेक्टर महंमद हैदर याने लावला होता. त्यानंतर त्याने आपल्या 'ऑक्टोबर कुप' या स्वतःच्या आत्मचरित्रात या गोष्टीचा खुलासाही केलेला आहे. दत्तोबांविषयी बोलतांना तो म्हणतो, "One member of the Kisan Mazdoor Group, Datoba Bhonsle, had become a regular menace in areas adjoining Kajla, Tadola, and even in areas far into the interior. He was responsible for looting the army and Sasora levy, and making off with Rs 7,500, the total revenue collected from Sailu, Taluka Lohara. This took place near Ausa. He organized a successful attack on the treasury at Lohara too, from which government money was taken. It was his party that raided the Chakur police station in Umerga and relieved it of all the confiscated arms of the Umerga area. His daring day-and-night raids, made with the criminal's almost psychic ability to avoid armed border villagers, made him famous. He came to be known as 'Mathula Devil on horseback'.

* किल्लारी भागात चळवळीला गती दिली

लातूर जिल्ह्यातील औसा तालुक्यातील किल्लारी परिसरात दत्तोबांनी हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामाची चळवळ चांगलीच गतिमान केली होती. त्यामुळे निझामाविरुद्ध असंतोष पेटत चालला होता. गावोगावी उठाव होऊ लागले होते. माणसे पेटून उठत होती. गावोगाव प्रभातफेऱ्या काढणे, वंदे मातरम् म्हणणे, तिरंगा ध्वज फडकविणे असे कार्यक्रम सुरु झाले होते. दत्तोबा भूमिगत राहून जरी कार्य करत होते. तरी रात्रीच्या वेळी जमावात ते बोलायला उभे राहिले की, निझामावर तुटून पडत. त्यामुळे त्यांच्या साथीदारांच्या व लोकांच्याही मनात स्फुरण चढत असे.

* खर्डा, ईट, घाटपिंपरी परिसरात स्वातंत्र्य लढा पेटविला

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील भूम तालुक्यातील ईट हे एक प्रसिद्ध गाव. येथे एकदा दत्तोबांनी क्रांतीसिंह नाना पाटलांची सभा घेण्याचे ठरविले होते. परंतु त्या सभेला सरकारी परवानगी मिळाली नव्हती. त्यामुळे येथे सभा घेण्यात आली नव्हती. पुढे दत्तोबांनी या भागातील लोकांना एकत्र करून स्वातंत्र्य लढ्यासाठी प्रेरणा दिली. ईटबरोबरच खर्डा, आद्रुड, घाटपिंपरी, ईजोरा, गिरवली, डोकेवाडी या गावांनीही मोठा सहभाग घेतला. या लोकांना दत्तोबांनी मोठी साथ दिली.

* काटी परिसरात निझामविरोधी कृतीदले आक्रमक केली

दत्तोबांनी हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामाच्या माध्यमातून निझामाविरोधी उठाव सुरु केले होते. काटी गावचे माले पाटील गणपतराव देशमुख यांना प्रत्यक्षपणे चळवळीत भाग घेता येत नव्हता. त्यावेळी ते गौडगाव, पानगाव या ठिकाणच्या कॅम्पबरोबर संपर्क करत. त्यावेळी दत्तोबांच्या व त्यांच्या भेटीगाठी होत. तेही दत्तोबांना अप्रत्यक्षपणे मदत करत. दत्तोबांनी निझाम सरकारविरुद्ध रणशिंग फुंकले होते. उस्मानाबाद सीमेवरून निझामविरोधी कृतीदले त्यांनी आक्रमक केली होती. सरकारविरोधी कारवाईसाठी स्वातंत्र्यसैनिकांना सज्ज केले होते. दत्तोबांनी गुप्तपणे आपल्या हालचाली चालू केल्या होत्या. सोलापूर जिल्ह्याच्या परिसरात राहून हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामाची चळवळ चालविण्याकरिता ते जीवाचे रान करत होते.

* देवताळ्यात दीडशे रझाकारांचा खात्मा

देवताळा येथे साधारणतः जून ते सप्टेंबर १९४८ च्या दरम्यान दत्तोबांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्यसैनिकांनी तब्बल दीडशे रझाकारांचा खात्मा केला होता. त्यावेळी दत्तोबांनी मुस्लिम महिलांना सुरक्षित ठिकाणी नेऊन त्यांचे प्राण वाचविले होते. ज्यावेळी सशस्त्र उठाव झाला होता त्यावेळी सर्वत्र एकच हाहाकार उडाला होता. लोक सैरावैरा पळत सुटले होते. रक्ताचा सडा व प्रेतांचा खच पडला होता. रझाकारांचा म्होरक्या झरुद्दीन वकील व नंतर त्याचा भाऊ सनाउल्ला यांना ठार मारले होते. रझाकारांचा खात्मा केल्यानंतर जमावाने रझाकारांना आश्रय देणाऱ्या नांदुर्याच्या देशमुखांचे घर उद्ध्वस्त केले होते. हा सर्व थरार म्हणजे दत्तोबांच्या गनिमी युद्धाचाच एक प्रकार होता.

* अखेर निझामाचा बिमोड झाला

दत्तोबांच्या कथा जात्याच्या पाळूपासून ते चावडी-चावडीपर्यंत सांगिल्या जातात. त्यांना पकडण्यासाठी निझामाने लाखोचे बक्षिस ठेवले होते. अनेक सापळे रचले गेले पण ते सापडले नाहीत. वेशांतर करण्यापासून ते पांढऱ्या घोडीवर वाऱ्यासारखे धावणारे, सशस्त्र तरुणांची फौज उभी करणारे दत्तोबा भोसले एक अख्यायिका बनले आहेत. त्यांच्या या लढ्याला शिक्षणाची किनार आहे. ओठावर क्रांतीचा जयजयकार, त्यांच्या आवाजातली जरब अन् डोळ्यातल्या तेजाने रझाकार थरथरा कापत असत. तलवारबाजी, दांडपट्टा, घोडेस्वारी याचे शिक्षण त्यांनी चिंचोली- बार्शी भागातल्या कॅम्पवर तरुणांना दिले. शेकडो रझाकार कापून काढले. रझाकार आरणी, डिक्सर या गावची ज्वारी घेऊन जात असताना दत्तोबा भोसले यांनी ५०० पोते ज्वारी लुटली. व कॅम्पमधील लोकांना दिली. तरुणांच्या पलटणी निर्माण करून त्यांना प्रशिक्षण दिले. एका पलटणीत चारशे ते पाचशे तरुण असत. अनेक कॅम्प उभे केले. मोरारजी देसाई, यशवंतराव चव्हाण यांनी उपळ्याला भेट देऊन तेथील दत्तोबा भोसले यांचे कार्य पाहून गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांना अहवाल दिला. त्यानंतर गृहमंत्र्यांनी सैन्य पाठवले. अवघ्या साडेचार दिवसातच निझामाचा बिमोड होऊन हैद्राबाद संस्थान १७ सप्टेंबर १९४८ ला भारतात विलीन झाले.

* दत्तोबांचे सामाजिक व राजकीय विचार

दत्तोबा भोसले यांना डायरी लिहिण्याचा छंद होता. वाचन, मनन, चिंतनात रमणारा हा नायक तितकाच संवेदनशील अन् कुटुंबवत्सलही होता. आईवर त्यांचे प्रचंड प्रेम होते. तलवार आणि लेखणी दोन्ही राष्ट्रभक्तीतून निर्माण झाले होते. कारागृहात त्यांनी लिहिलेल्या रोजनिशीतले लेख त्यांच्या राष्ट्रवादाचे, देशभक्तीचे अन् गुलामगिरीविरुद्ध, विषमतेविरुद्ध त्यांचा कल स्पष्ट करणारे आहेत. “ज्यावेळी माणूस कोशिश करून करून थकतो

तेव्हा त्याचा प्रयत्न सफल होणार हे खास. अत्यंत उन्हाळ्यानंतर पावसाळा येतो, अत्यंत हिवाळा होऊ लागला की, उन्हाळा जवळ आहे असे समजावे." "अमावस्येच्या दिवशी काळ्याकुट्ट अंधारातच विजेची कोर दिसते."

"जगातील श्रमणारे किसान कामगाराची भूक शांत होईल तेव्हाच जगात शांतता निर्माण होईल." गुलामगिरीच्या तूप साखरेपेक्षा स्वातंत्र्याची मीठभाकरच राष्ट्राची उन्नती करू शकेल." "देवभक्ती हा एका दुबळ्या मनाचा दुःख विसरण्याचा मार्ग आहे. पण कुठलीही दुःखे विसरून दूर होत नाहीत. ती झगडून प्रसंगी लढून दूर करावी लागतात. तशातलाच समाजसेवेचा प्रकार असतो. स्वतःला, आपल्यावर प्रेम करणाऱ्यांना सर्वस्वालाच मूठमाती दयावी लागते, पारखे व्हावे लागते." "मोठमोठे वृक्ष क्षणात ऊगवत नाहीत. क्षणात ऊगवणारी झाडे क्षणात मरतात. भराभरा जन्मणारे जिवजंतू मरतातही भराभरा. मोठी ध्येये, मोठे विचार वाढीला लागवयाला वेळच लागणार. सृष्टीचा हा नियम आहे. तो लक्षात ठेवून वागले पाहिजे." "लोककल्याणाचा एकच राजमार्ग म्हणून दाखविण्याइतके हिंदूस्थानचे भावी सौख्य आज एकदेशीय नाही. एकीकडे राजकीय, सामाजिक सुधारणा आहेत. धर्म, उद्योग, शिक्षण आहे. स्त्रियांचा प्रश्न आहे. तसेच अस्पृश्यांचाही प्रश्न आहे व जातीभेदाचाही गोंधळ आहे. अशा या चमत्कारिक परिस्थितीत अमुक एकच मार्ग इतरांपेक्षा चांगला आहे, असे सांगणे मोठे धाडसाचे आहे. परिस्थितीच्या अनुभवाप्रमाणे या विषयावर ज्याचे-त्याचे विचार अगदी निरनिराळे झालेले आहेत. व्यक्ती तितक्या प्रकृती, प्रकृती तितकी मतं आणि मतं तितकी मार्ग असा प्रकार होऊन आज जबाबदार आणि बेजबाबदार अशा सर्वच लोकांना बारा वाटा मोकळ्या होऊन बसल्या आहेत. आपल्याहून भिन्न रीतीने लोकहिताचा प्रयत्न कोणी करीत असेल तर त्याच्याबद्दल सहानुभूती न दाखविणे, देशहिताच्या विचारतच स्पर्धा वाढवून एकमेकांना खाली पाडणे, दुसऱ्याच्या प्रयत्नाबद्दल अनादर दाखविणे या कारणांमुळे आज देशाची इतकी अवनती होत आहे. तितकी दुसऱ्या कुठल्याही कारणामुळे होत नसेल."

*कौटुंबिक

जेलमधून सुटल्यानंतर उस्मानाबाद जवळील जवळे (दुमाला) येथील सुभद्रा – आई व भागुराम वडगणे यांची कन्या यमुनाबाई यांच्याशी दत्तोबांचा २५ मे १९५१ रोजी कनगरा (ता.जि. उस्मानाबाद) येथे विवाह झाला. दत्तोबांना विवेकानंद, अरविंद, सच्चितानंद, अच्युतानंद, तन्मयानंद ही पाच मुले व निर्मला, कादंबरी, कुमुदिनी, तनुजा या चार मुली झाल्या. दत्तोबांनी आपल्या पहिल्या मुलीच्या जन्माचे स्वागत केले होते. स्त्री-पुरुष समानता त्यांना अपेक्षित होती. अशा ह्या वीर योदयाला विनम्र अभिवादन!

**